

Edina Solak

JEZIK U BOSNI PRIJE TANZIMATSKIH REFORMI

Sažetak

U ovom radu navodimo samo neke napomene o jeziku u osmanskoj administraciji, putopisima i sličnoj literaturi, te informacije o nazivu jezika kod lokalnog stanovništva. To činimo iz jednog jednostavnog razloga: sve navedene informacije postaju vrlo aktuelne u kasnijim raspravama o jeziku u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini. Što se tiče nominacije jezika, Inoslav Bešker (2006: 312) o nominaciji jezika u predstandardizacijskom periodu pomalo romantičarski govori sljedeće: „... Ne nabraja li Konstantin Filozof, u početku XV stoljeća, “*българьскый и сръбьскый и босньскый и словѣнскый и чешкаго эсть и хрватьскый эзыкь*” (*blāgar 'skyj i sr 'b 'skyj i bosn 'skyj i slověnskyj i češkago jest' i hrāvat 'skyj jezik*)? Isusovci, istinabog, sve te jezike objedinjuju i zajedničkim ilirskim (iliričkim) imenom, ali unutar njega i Kašić i Habelić i Micalia razlikuju i hrvatski, i srpski, i bosanski (o njemu Micalia 1646 piše: “*Così anco sono molti, e varii li modi di parlare in lingua Illirica ma ogn'un dice che la lingua Bosnese sia la più bella*”)“. Nazivi, dakle, prethode i standardizaciji, i kodifikaciji, i unifikaciji, opstaju i na stručnoj i na političkoj razini kroz gotovo sve faze unifikacije, unatoč potiskivanju. Navedeni stav, dakako, naglašava da je sama nominacija jezika odvojena od procesa kodifikacije i nacionalno-političke „unifikacije“. Stoga naglašavamo da nominaciju jezika i u ovom radu treba promatrati kao pojavu odvojenu od procesa standardizacije, kodifikacije i unifikacije.

Ključne riječi: jezik, nominacija, Osmansko carstvo, bosanski jezik

LANGUAGE IN BOSNIA PRIOR TO TANZIMAT REFORMS

Summary

In this paper, we are discussing only some of the remarks on language in the Ottoman administration, travelogues and similar works, as well as the information about the name of the language used by local population. We are doing so for one simple reason: all the information given becomes rather relevant for the discussions on language that would follow in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century in Bosnia-Herzegovina. As for language nomination, Inoslav Bešker (2006: 312), in a somewhat Romantic manner mentions the following about language nomination in the pre-standardization period: „... Doesn't Constantine Filosofo, in the beginning of the 15th century list the following: “българьскый и сръбьскый и босньскый и словѣнскый и чешкаго есть и хрватьскый эзыкь” (blăgar'skyj i sr'b'skyj i bosn'skyj i slověnskyj i češkago jest' i hrăvat'skyj jezik')? Jesuits unify all these languages under a common Illyrian umbrella term, but Kašić Habdelić and Micalia differentiate between both Croatian, Serbian and Bosnian (Micalia, in 1646, writes the following about the Bosnian language: “Così anco sono molti, e varii li modi di parlare in lingua Illirica ma ogn'un dice che la lingua Bosnese sia la più bella”). Therefore, the terms used for a language originate before standardization, codification and unification and survive on both the domain-specific and political level through almost all the phases of unification and despite suppression. Of course, the view given above emphasizes that language nomination itself is separated from the process of codification and national-political 'unification'. Therefore, in this paper, we emphasize that language nomination should be observed as a phenomenon separate from the process of standardization, codification and unification.

Key words: language, nomination, Ottoman Empire, Bosnian language

Uvod

Osmansko carstvo u biti nasljeđuje brojne materijalne civilizacijske tekovine istočnog dijela Rimskog carstva, odnosno, u kasnijem periodu Bizantije, dok na duhovnom planu utemeljenje traži u orijentalno-islamskoj kulturi. Ideje starih carstava, osobito na Istoku, podrazumijevaju nužni ili dobrovoljni suživot, pod upravom carske porodice, različitih vjerskih grupacija, naroda, plemena, interesnih grupa, jezika. U nekim dijelovima carstva govorio se jedan jezik, u nekim više jezika uporedo. Jezička tolerancija bila je čisto praktične naravi: *mirni podanici – lakše ubiranje poreza*. Isti odnos nasljeđuju i Osmanlije. Stoga je nominacija različitih jezika u Osmanskom carstvu bila prepuštena govornicima tih jezika. Carstvo je imalo službeni jezik koji se zvao *lisan-ı Devlet-i Al-i Osmani* (jezik

države porodice Osmanove) ili osmanski / osmanlijski jezik. Što se tiče ostalih jezika, kao što su: arapski, perzijski, razni slavenski jezici, grčki, armenski, albanski i ostali, imali su svoje ime kroz povijest, a nazivi su se obično sretali u različitim djelima. Teško se može reći da je tolerancija prema nazivima jezika u osmanskoj administraciji dio osmišljene politike jezičke tolerancije pošto Carstvo nije preferiralo, osim službenog jezika, niti jedan drugi jezik. U obrazovanju se širila pismenost na arapskom, posebno u vjerskoj literaturi, a donekle se razvijao i pomodni odnos prema perzijskom, uglavnom zbog popularnosti pjesništva na perzijskom jeziku u dvorskim krugovima. Klasično osmansko obrazovanje često se temeljilo na određenom izboru udžbenika i predmeta poznatih u sistemu obrazovanja, tako da se razvijala pismenost na osmanskom, odnosno orijentalnim jezicima, dok se narodni jezik koristio pretežno u mektebima, za niže uzraste, pa i u medresama, kako se da zaključiti na osnovu nekih alhamijado rječnika. Ukratko, svakoj konfesionalnoj ili etničkoj skupini (a u izvjesnom smislu riječi, podanicima u nekoj regiji) prepušteno je da imenuje svoj jezik onako kako to želi. No, takva nominacija nije ničim obavezivala službenu osmansku administraciju. Naime, centralna Prevodilačka kancelarija (*Tercüme Odası*) više je bila okrenuta ka korespondenciji sa susjednim kraljevinama, carstvima i državama, tako da se prevodilaštvo u službenoj korespondenciji na tom nivou odvijalo posredstvom službenih tumača za te jezike. Što se tiče stanovništva u Carstvu, korespondencija se odvijala uglavnom ili na lokalnom nivou, kod kadije i pisara, ili posredovanjem visokih vjerskih opunomoćenika, kao što su grčki patrijarh i glavni rabin u Istanbulu itd. No, dopis je na kraju u centralnu administraciju opet stizao na osmanskom turskom jeziku. Različite etničke skupine (u širem i užem smislu) nazivale su svoj jezik uglavnom po regionalnom, a potom sve češće po etničkom kriteriju. Interni nazivi u lokalnoj osmanskoj administraciji pokazuju veliku raznolikost i neujednačenost, u ovisnosti o predstavnicima stanovništva u administraciji na lokalnom nivou. Ako se analiziraju popisi stanovništva u Osmanskom carstvu u različitim periodima od 16. do sredine 19. stoljeća, procenat slavenskog stanovništva kreće se 15-20% od ukupnog stanovništva (up. Ubicini 1973, I: 19). Što se tiče nominacije jezika među navedenim etničkim skupinama, najveća raznolikost u nominaciji jezika prisutna je kod skupine Slavena, koju čine: Bugari, Makedonci, Srbi, Crnogorci, Hrvati i Bošnjaci. Ukratko, administracija i obrazovni

sistem preferirali su jezike najbrojnijih skupina, Turaka i Arapa, a zbog literature i umjetnosti pažnja se pridavala i perzijskom jeziku. Jezik Grka, Armena, Rumuna i Slavena korišten je interno, u određenim geografskim zonama, bez neke osobite potrebe da se afirmira kroz unificiranu osmansku administraciju. Alhamijado literatura razvijala se uglavnom kod Albanaca i Bošnjaka, ali i kod drugih Slavena koji su bili u dodiru sa Osmanskim carstvom. Razni izvještaji iz slavenskih krajeva koji su se slali centralnoj osmanskoj administraciji bili su neujednačeni o pitanju nekih regionalnih naziva koji su u kasnijem periodu počeli poprimati nacionalni značaj. Centralna administracija bila je više usmjerena na prevodilačke službe u kontaktima izvan granica Carstva, dok se na lokalnom nivou oslanjala ili na dio mjesne lokalne administracije koja je živjela ili dugo boravila u toj sredini, s jedne strane, ili, pak, na neke usluge prevodilaca ukoliko bi se ukazala potreba za tim, s druge strane. Pitanje naziva jezika u gotovo svim dokumentima bilo je nevažno, sporadično pitanje.

Odnos osmanske administracije prema nominaciji jezika u Bosni

Korespondencija lokalnih bosanskih uglednika sa Dubrovnikom odvijala se i na maternjem jeziku, uz korištenje pisma bosančice. Krajišnička pisma zanimljiv su slučaj i za istraživanje problema nominacije jezika. Prema Lejli Nakaš (2005: 163–164), i na Porti je u ranom periodu postojala bosanska kancelarija. Ona to objašnjava činjenicom da su Dubrovčani slali dopise na Portu sultanu i vezirima do početka 16. st. na „slavenskom jeziku“ („*in schiavo*“). U Dubrovačkom arhivu sačuvano je nekoliko pisama Skender-bega „čestitog cara dragomana“, koji su bili slati Dubrovčanima u periodu od 1506. do 1511. godine (Truhelka 1911: 128, 131, 133). Zanimljivo je da se za naziv jezika u nekim od tih spisa koji se nalaze u Dubrovniku upotrebljava ime „slavenski jezik“. Međutim, teško je potkrijepiti tvrdnju o postojanju posebne bosanske kancelarije na Porti iz jednostavnog, bizarnog razloga: odjel u Arhivu vlade Republike Turske (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) u Istanbulu, u kojem se čuvaju na stotine hiljada dokumenata kao što su spisi koji su stizali iz Dubrovnika ili odlazili u Dubrovnik, još uvijek nije stigao u fazu sistematizacije građe i njene katalogizacije, tako da je teško nešto više govoriti o tome. Radi se uglavnom o administrativno-pravnim dopisima koji se bave određenim problemom u određenom dijelu Carstva.

Osmanska administracija u prvom periodu nakon osvajanja 1463. bila je sastavljena pretežno od Osmanlija, koji su znali osmanski jezik i bili vješti u vođenju administrativnih poslova. Ubrzo se sa islamizacijom povećava i broj lokalnih ljudi koji znaju osmanski jezik, pismo i vještinu vođenja knjiga i pisanja dopisa. Nastaje potom period kada su u osmanskoj administraciji u Bosni bili zajedno i ljudi iz Bosne i ljudi iz drugih dijelova Carstva. Često je prilikom popisa stanovništva, skoro svake desete godine od kraja 15. stoljeća do 1604. godine, u procesu popisivanja bilo ljudi i iz centralne i iz lokalne administracije. Tom prilikom veliku ulogu imali su domaći ljudi koji su pomagali da se arapskom grafijom bez vokalskih dijakritičkih oznaka ispišu različita slavenska imena, od kojih su neka, uvjetno govoreći, osobitost bosanskih prostora. Razlog zašto navodimo ove osnovne, općepoznate podatke jeste sljedeći: osmanska administracija bilježila je nazive “toponima” prema lokalnoj predaji, dakako, sa izvjesnim fonološkim adaptacijama osobenim za fonološki sistem turskog jezika. Tako srećemo dvije varijante istog naziva: naziv koji je prisutan među lokalnim stanovništvom i naziv koji mora doživjeti stanovitu fonološku adaptaciju kako bi ga govornici turskog jezika mogli izgovoriti. Govornici turskog jezika, kao što je poznato, imaju problem sa izgovorom suglasničkih skupina u stranim jezicima, te često, svjesno ili nesvjesno, a u skladu sa fonetsko-fonološkom akustičkom bazom maternjeg jezika, dodaju vokale da bi razbili te suglasničke skupine ili, pak, pokušavaju taj problem riješiti posebnom fonološkom adaptacijom određene lekseme. U skladu s navedenim, riječ *Bosanac* bila je teška za izgovor jer u turskom nema fonema „c“, te su navedenu leksemu često iskazivali leksemom *Bosnali* (čovjek iz Bosne), ili su, pak, u skladu sa određenom lokalnom historijskom tradicijom, leksemu *Bošnjani*, zbog nepostojanja fonema „nj“ u turskom jeziku, uglavnom nadomještali leksemom *Boşnak* (= *Bošnjak*). Još je veći problem sa nominacijom jezika – *bosa-NSK-i jezik*, gdje je trebalo razbiti suglasničku skupinu -*NSK*- koja je bila jako teška za izgovor. Zato Evlija Čelebi, kao Turčin, za jezik Bošnjaka više koristi termin *Boşnakça* (jezik Bošnjaka, bošnjački), posebno skrećući pažnju da stanovnici Bosne više vole naziv „bosanski“ (Bosnevi). Zato nas ne čudi da je većina alhamijado rječnika prije druge polovine 19. stoljeća koristila naziv *Bosnevi* (bosanski) za imenovanje jezika ljudi iz Bosne (up. Kadrić 2010) da bi se malo kasnije sve više počeo koristiti naziv *Boşnakça* i u alhamijado rječnicima. Osmanska administracija, kao što se vidi gotovo iz svih dokumenata administrativne naravi, preferirala je fonološki adaptirane verzije za nazive slavenskih jezika.

Osvrt na jezik „materinski“ u Bosni: nominacija u djelima domaćih i nekih stranih autora u literaturi od 17. do 19. stoljeća – „Pogled izvana i iznutra“

U arhivskim izvorima u ranom periodu osmanske uprave u balkanskim zemljama vrlo je teško naći dokument u kojem se problematizira naziv nekog jezika određene skupine stanovništva u Carstvu. U kasnijim izvorima moguće je naći više takvih izvora. Stoga za rani period mogu biti jako zanimljive usputne bilješke u literaturi domaćih autora, kao i putopisne bilješke stranaca koji su prolazili našim krajevima, kakve su, npr., bilješke Evlije Čelebije i drugih putopisaca. Budući da se u svim tim djelima, izuzev kod Evlije Čelebije, ne nalaze posebni opisi imena i stanja jezika u našim krajevima, samo ćemo skrenuti pažnju na tendencije u pisanju o jeziku u takvoj vrsti izvora i literature. Matija Divković u 17. stoljeću u Veneciji štampa svoje knjige na bosančici, ali kod njega, zbog specijalizirane religijske tematike i sadržaja djela, ne nalazimo gotovo nikakve posebne rasprave o nazivu jezika kojim se govori u Bosni. No, tendencija bosanskih franjevaca da svoj jezik ili „govor“ zovu bosanskim nije ničim posebno uvjetovana, posebno ne razlozima etničke ili kakve druge pripadnosti. Radi se naprosto o tome da su granice franjevačke „duhovničke“ provincije Bosne Srebrene obuhvatale tadašnju Dalmaciju, Slavoniju, dio Hrvatske, Bosnu, Srbiju (a jedno vrijeme i Bugarsku), te je odrednica *bosanski jezik* mogla imati više „ujedinjujući faktor“. Provincija Bosna Srebrena dobija naziv po Bosni i zbog historijskih razloga i zbog centralne pozicije među zapadnojužnoslavenskim provincijama, tako da se franjevački kler iz čisto praktičnih razloga često odlučuje za nominaciju *bosanski jezik*. Takva nominacija, možda zbog stalne svakodnevne interakcije stanovništva različitih vjera, često se preferira i kod bosanskomuslimanskog stanovništva, koje je stalno bilo pod „blagim komunikacijskim pritiskom“ da se prihvati za Osmanlije donekle izgovorno dosta lakša i praktičnija nominacija „Bošnjakça“ – bošnjački jezik. Takva je nominacija za Osmanlije mogla biti i logičnija i zbog naseljavanja Bošnjaka u druge dijelove Carstva, izvan Bosne, gdje su se njihovi potomci mogli identificirati više po „bošnjaštvu“ nego po pokrajini Bosni.

U Putopisu (*Sayahatnāme*) Evlije Čelebije i u ostalim sličnim putopisnim djelima, po našem mišljenju, dva su važna faktora nominacije jezika u određenom kraju: a) etničko porijeklo putopisca

– koje omogućava pristup nominaciji izvana, ako je stranac, ili iznutra, ako je stanovnik određenog mjesta; b) porijeklo tumača ili vodiča s kojim se druži i putuje putopisac.

a) Pogled izvana (stranac)

Kada Evlija Čelebi opisuje jezik u Beogradu, on kaže: „Brojevi su im kao u bošnjačkom jeziku” (Šabanović 1967: 92). Kada Evlija Čelebi opisuje jezik u Bosni, u poglavlju *“Lehce-i Maḥşûşa ve Işılâhât-i Ehâli: Boşnak ve Hırvat Kavminiñ Lisânları”* (V: 439) / - Posebna narječja i narodna nazivlja: Jezici naroda Bošnjaka i Hrvata, on koristi za bosanski jezik sintagmu *Bosna lisānı* (bosanski jezik). Kad opisuje jezičku situaciju u Mostaru, Evlija Čelebi kaže:

بولوا هچكرت غيلب و حيصف یرل هصوصخمءهوجل گنسیل اها
رلر یل یب مد هجنتال و هچقانشوب

... *Ehālisiniñ lehce-im aḥşûşaları fesih ü belîğ Türkçe olub Boşnakça ve Latince de bilirler.*

“Posebna narječja u njemu su: tečni i stilizirani turski, a znaju i bošnjački i latinski jezik...”

Pod pojmom *Latince / latinski jezik* Evlija Čelebi vjerovatno misli na „bosanske Latine“ (katolike). Kad piše o značenju grada Jajce, Evlija kaže: *“Grad Jajce na bošnjačkom jeziku znači jaje”*. (Šabanović 1967: 207) Za Varcar Vakuf naglašava: *“Jezik im je bosanski...”*. (Šabanović 1967: 216) Za Užice također ističe: *“govore bosanski...”*. (Šabanović 1967: 387) U Tašlidži (Pljevljima), po njemu: *“govore bosanski...”*. (Šabanović 1967: 399) U Čajniču, tako: *“...svi stanovnici govore bosanski...”*. (Šabanović 1967: 402) U Foči i Stocu, prema Evliji Čelebiji: *“...govore bosanski...”*. (Šabanović 1967: 409, 419) U Ljubinju, tako: *“...međusobno govore bošnjački i latinski...”*. (Šabanović 1967: 421) Zanimljivo je da po njemu i u Dubrovniku: *“...govore latinski...”*. (Šabanović 1967: 425) U Novom (Herceg Novom) je, prema Evliji: *“...stanovništvo dobro. Govori bosanski, srpski i latinski...”*. (Šabanović 1967: 439) U Gabeli: *“...govore bošnjački...”*. (Šabanović 1967: 467) U Zvorniku, prema Evliji Čelebiji, stanje je sljedeće: *“To je trgovački svijet koji govori bosanski...”*. (Šabanović 1967: 484) U utvrđenom gradu Hram (na Dunavu): *“...stanovništvo ... govori bošnjački,*

srpski, bugarski i turski". (Šabanović 1967: 547) U Kladovu (Srbija): "...Svo stanovništvo govori bošnjački i turski, a znaju i vlaški...". (Šabanović 1967: 552). Kao što smo prethodno naveli, tendencija blizine Bosne u nazivu jezika osjetna je i u nominaciji jezika Bošnjaka kod Evlije Čelebije, kao i lokalna nominacija jezika Srba, Hrvata i bosanskih katolika (*Latini = latinski jezik ili jezik Latina, bosanskih katolika*).

Johan Heinrich Hottinger (cit. prema Nakaš 2005: 161) navodi da se na sultanovom dvoru rijetko govorio turski, te da je većina magnata bila iz zemalja gdje se govorilo „slavenski“ (*Historia Orientalis*, Zürich, 1651).

Ahmed Dževdet-paša u 19. stoljeću jezik svih stanovnika Bosne naziva, u skladu sa fonetsko-fonološkim osobitostima ruskog jezika, imenom *Boşnakça*, u značenju *bosanski jezik*. Brojni drugi osmanski autori na isti način imenuju jezik u Bosni u osmanskom periodu. Katolička Kongregacija za širenje vjere koristi se terminom bosanski. Dakako, postoje i nazivi slovinski jezik, ilirski jezik i sl. Kao što se vidi kod Evlije Čelebije, na širem južnoslavenskom govornom području, uključujući i Bosnu, za imenovanje jezika koriste se i odrednice bosanski jezik, srpski jezik, latinski jezik u značenju „jezik Latina / katolika“, hrvatski jezik, bugarski jezik itd. Razlika je što se u kasnijem periodu, u drugoj polovini 19. stoljeća, neki nazivi za jezike potpuno izbacuju, kao što su *slovinski i ilirski* i sl., dok se „odabrani nazivi“ iz 19. stoljeća pokušavaju „preseliti“ u neke druge krajeve gdje se nisu koristili pod tim imenom, tako da, zapravo, te terminološke etikete kao svojevrsne ideološke „ptice selice“ izazivaju najveće zabune i postaju predmetom rasprava o jeziku kojima se ni danas ne nazire „sretan kraj“, kako su običavali zaključivati svoje polemike učesnici rasprava na kraju 19. stoljeća.

b) Pogled iznutra (lokalni stanovnici o svom jeziku)

Kada Evlija Čelebi govori o Sarajevu, onda navodi da ljudi u Bosni imaju jedan jako lijep rječnik, a potom navodi i neke primjere iz rječnika. Radi se o rječniku Muhameda Hevaija Uskufija (Šabanović 1967).

MUHAMED HEVAI USKUFİ BOSNEVİ

Na maternjem jeziku arebicom Muhamed Hevai Uskufi napisao je nekoliko pjesama. Jedna od njih je „*Bosanski da vam besidim, bratani*“, čime se jasno potvrđuje njegovo ranije opredjeljenje za

naziv maternjeg jezika, koje iznosi i u svome rječniku. U Rječniku Uskufi kaže sljedeće:

Tevekkül eyleyüb kıldum tefekkür
 Der an dem hatıra düştü tezekkür
 Edem BOSNA DİLİNCE bir lugat cem'
 Ki ola ol dahi halince bir şem'
Pouzdao sam se u Boga i zadubio u misli
Te se u taj čas dosjetih:
Rječnik ću skupiti na jeziku bosanskom
Koji će biti svjetiljka sam po sebi, u stanju svom.

Iako Evlija Čelebi pri opisu Sarajeva navodi kako su: „učenjaci i pjesnici šehar-Sarajeva napisali jedan mali rječnik na bosanskom jeziku u stihovima“ (Šabanović 1967:121), treba napomenuti da je autor ovog rječnika, Muhamed Hevai Uskufi, iz okoline Tuzle. Svoj jezik u navedenim stihovima naziva „Bosna dili“ – *bosanskim jezikom*. Istom konstrukcijom koristi se i u sljedećem stihu, kada piše o rječnicima: Veli Bosna dilince yok yazılmış – *Ali ga nema napisanog na jeziku bosanskome*. Istu konstrukciju ponavlja i u jednom od narednih stihova: Tevekkelnä diyüb Bosna dilince / Lügat yazdum olur nef'i bilince – *Rekavši „U Boga se pouzdajemo“, na bosanskome jeziku / rječnik napisah, biće koristan, kad se nauči*. Međutim, najinteresantniji je naziv koji se razlikuje od prethodnih, a to je *Bosnaca* (bosanski), u sljedećem distihu: Letaiftan beyan itdüm bosnaca / Ki der gören: be vallahi, hasnaca – *Izrekao sam bosanski neke duhovite šale / da onaj koji ih ugleda kaže: kako su krasne!* Ova se leksema može dvojako tumačiti, ali je bliže smislu objasniti na bosanskom. To donekle potvrđuju i stihovi koji slijede, a posebno sljedeći:

Nüzul itdi lüğatlardan Latince
 Latin dili veli birdir BOSNACA.
 Među jezicima s neba siđe latinski
Ali, latinski je isti kao i bosanski.

Ako se malo bolje analizira Uskufijev uvod u njegov bosansko-turski rječnik, uočava se sljedeće. On za naziv jezika u Bosni ne koristi naziv *Boşnakça*, nego naziv *Bosnaca* (= bosanski jezik). Pretpostavke o Uskufijevu poređenju bosanskog i latinskog jezika dvojake su: od onih koje govore da je htio ukazati na zajedničko porijeklo jezika latinskog i bosanskog – pripadnost istoj jezičkoj porodici, do onih koji misle da se radi o izrazu Latince u značenju „jezik Latina / katolika“ u Bosni, kako ga često u to vrijeme naziva i

Evlija Čelebi. Bez obzira na motiv Uskufijeve usporedbe ovih dvaju jezika, ne treba zanemariti još jednu, po nama, vrlo vjerovatnu mogućnost. To bi bila svojevrsna težnja da se uporedbom silaska latinskog jezika sa neba (iako Biblija nije izvorno pisana na latinskom) zapravo želi potcrtati „zajednički osjećaj“ prema jeziku kod bosanskih muslimana i bosanskih katolika, koji su također svoj jezik s ponosom nazivali „bosanskim jezikom“. Ako bi se tako razumijevali završni stihovi Uskufijeva uvoda u Rječnik, onda bi to podrazumijevalo i svojevrsni autorski odabir da se „po jeziku“ zbliže dvije etničke skupine u Bosni tog vremena. Naime, očito je, kako se vidi i iz *Putopisa* Evlije Čelebije, da je u to vrijeme u optičaju bio i izraz *Boşnakça*, bez obzira što bi neko mogao reći kako su se katolici često izjašnjavali i kao Bošnjaci u to vrijeme i kasnije, dok su bosanske muslimane u hronikama (Divković, Benić itd.) nazivali domaćim Turcima, i da je Uskufi mogao slobodno uzeti i termin *Boşnakça*. U vezi s tim želimo napomenuti sljedeće: iako su bosanski katolici voljeli reći za sebe da su Bošnjaci, ipak je najčešći termin za jezik bio bosanski, slovinski ili ilirski. S druge strane, Uskufi je želio, po nama, što vjernije predstaviti stanje nominacije jezika u Bosni, onako „kako ga stanovnici Bosne nazivaju“. Osim toga, treba skrenuti pažnju i na sljedeće: Uskufi sasvim jasno naglašava da želi „napisati rječnik bosanskog jezika“, tako da mu je u prvom planu jezik. S druge strane, on ne piše hroniku ili neko drugo djelo gdje bi naziv jezika mogao „pri prevođenju“ biti donekle prilagođen „čitalačkoj publici na jeziku kojim piše“.

Kada je riječ o bosanskim franjevcima, oni svoj „idiom“ nazivaju vrlo često bosanskim. Ipak, knjige koje štampaju prolaze „ozbiljniju recenziju“ izdavača i prilagođene su zahtjevima Kongregacije za širenje vjere, koja često preferira naziv bosanski jezik, a katkada i slovinski jezik, ili, pak, ilirski jezik. Međutim, opći je dojam da su bosanski franjevci preferirali naziv „bosanski jezik“ i zbog politike objedinjavanja franjevačke provincije Bosne Srebrene. Naime, knjige koje su štampali bosanski franjevci nisu bili njihovi rukopisi, već štampane knjige koje su obavezno bile recenzirane, sa jasnim napomenama o nazivu jezika ukoliko se radilo o knjigama na našem jeziku. Stoga, stavove Ive Pranjkovića (2005: 229), koji dobro poznaje spomenutu tematiku, treba razumijevati u jasnom kontekstu u kojem su pisani. Naime, on u radu o jeziku bosanskih franjevaca piše sljedeće: „Što se naziva toga idioma tiče, franjevci se očito nisu

previše brinuli oko toga hoće li se nazivati slovinskim, bosanskim, naškim, iliričkim, slavobosanskim, dumanskim ili hrvatskim...“ Budući da je u naslovu rada riječ o jeziku bosanskih franjevaca, treba napomenuti sljedeće: navedena konstatacija isuviše je uopćena i izlazi izvan okvira pisanja o jeziku bosanskih franjevaca. Vjerovatno je toga svjestan i sam autor članka, te je svjesno generalizirao tvrdnju u smislu „franjevcima općenito bilo je svejedno, nisu previše brinuli o... itd.“. Ako bi se kontekstualizirala navedena tvrdnja na bosanske franjevece, onda bi i navedena rečenica svakako imala svoje autorske modifikacije, kako bi bila što preciznija. U radu nema potrebe navoditi sve bosanske franjevece koji su svoj jezik nazivali, između ostalog, i bosanskim jezikom, jer to i nije cilj. Cilj je skrenuti pažnju na raznolikost nominacije jezika bosanskih franjevaca, među kojima pretežu nominacije: ilirski (ili ilirički), slovinski i bosanski. Dakako, ne treba učitavati političko-propagandne jezičke rasprave s kraja 19. stoljeća u prethodna stoljeća, kada na našim prostorima nema tako razvijenih nacionalnih pokreta, u vrijeme kada su bile dominantne konfesionalne i regionalne odrednice čovjekova identiteta, uključujući i jezik kojim se govorilo na određenom prostoru. Ilustracije radi navest ćemo samo dva primjera, a svi ostali primjeri mogu se naći u relativno obimnoj literaturi o bosanskim franjevcima.¹

FRA MARGITIĆ, STJEPAN

Stjepan Margitić početkom 18. st. piše sljedeće: „*Tako u našoj Bosni i u našem jeziku svaki grad ima svoje reči i izgovarane osobito... Dakle ne možemo nikako pravo jezikom bosanskim kniga istomačiti da svak reče ono je liepo...*“.(cit. prema Šator 2004: 36). Margitić jezik naziva *bosanskim jezikom* u skladu sa širom politikom katoličke *Congregatio de Propaganda Fidae* i misionarskom zadaćom provincije Bosne Srebrene.

FRA KATANČIĆ, MATIJA PETAR (1750–1825)

Fra Katančić prevodi Sveto pismo na jezik, kako ga on naziva, “slavno-illyricski izgovora bosanskog”. Prvi tom daje najprije predgovor (*Pridgovor prinashaoca Illyricskog*), na stranicama I-XL, a u potpisu predgovora je Gergur Csevapovits, s datumom 18. oktobra 1829. godine u Budimu (cit. prema Višaticki 2006, knj. 41).

¹ Vidjeti i selektivnu bibliografiju o jeziku bosanskih franjevaca na kraju rada: Pranjković, Ivo (2005: 249–258).

Od bosanskomuslimankih autora iz osmanskog perioda navest ćemo Mula Mustafu Bašeskiju kao ilustraciju za nominaciju maternjeg jezika.

MULA MUSTAFA BAŠESKIJA (1732–1809)

Mula Mustafa Bašeskija u svom *Ljetopisu* upotrebljava naziv bosanski jezik. Mevlida Karadža (1997: 192) govori o neutemeljenom Bašeskijinom vrednovanju bosanskog jezika, kad bosanski jezik izdiže iznad arapskog i turskog jezika u sljedećoj zabilješci: “Bosanski jezik je bogatiji od arapskog jezika. Evo, na primjer, u arapskom jeziku za glagol ići imaju svega tri oblika: *zehebe – raha – meša*. Turski jezik je opet u tom pogledu najsiromašniji, jer za glagol ići ima samo izraz *gitmek*. Međutim, u bosanskom jeziku za oblik glagola ići ima četrdeset i pet izraza: *odde, otiđe, odplaha, odgmiza, odlaza, odplaza, odganpa, odtapa, odpeda, odgiga se, ošiba, odgela se, odklipa, odhuka, odvurja, odherbeza, odtrapa, odbata, odšeta, odhunja, odkasa, odhlapa, offista, odgega se, odzvizda, odklapa, odhurlja, odđipa, odsunja, odlista, odvreba, odhega, odkreka, odklasa, odgega, odstupa, odskaka, odtavrlja, odbavrlja, odplača, odbatlja, odgaza, odtalja, odvrlja, odbatina, odklaša*.”

Iako je navedena ocjena Mevlide Karadže sasvim opravdana, ovaj Bašeskijin primjer je vrlo slikovit jer on navodi i argumentaciju svojih stavova o “bogatstvu bosanskog jezika”.

c) Pogled na jezik i izvana i iznutra

U literaturi nije uvijek moguće razlučiti kad se neki jezik promatra izvana ili iznutra. Naime, kada se radi o južnoslavenskom govornom području najviše problema zadaju slučajevi kad se prave kombinacije u nominaciji jezika „izvana i iznutra“. Kao jedan od primjera takve nominacije navodimo primjer imenovanja jezika kod Bošnjaka i Crnogoraca u jednom službenom ambadorskom izvještaju osmanskoj administraciji na Porti o stanju u Rusiji.

OSMAN ŠEHDI BJELOPOLJAK (oko 1680–1769)

Skrećemo pažnju na Šehdijev obimni izvještaj *Sefaretname-i Rusya (Ambadorski izvještaj o Rusiji)* iz 1758. godine. U Izvještaju Osman Šehdi govori o tome da je u Rusiji sreo veliku skupinu Crnogoraca, koji dolaze posredstvom Mlečana, obučavaju se i ratuju kao plaćena vojska

za osvajanja. Prema zvaničnom izvještaju Osmana Šehdija Bjelopoljača osmanskoj Porti i sultanu, najvišoj administrativnoj instanci, njegova delegacija južno od Moskve sreće skupinu Crnogoraca i odmah ulazi u razgovor sa njima. Razgovor je, kako podnosilac izvještaja navodi, tekao na *bosanskom jeziku*. Prema rukopisu *Sefaretname*, koji se čuva u Topkapi Saraju, jezik kojim su „govorili Crnogorci i članovi osmanske delegacije“ u pratnji ambasadora Šehdija dva puta se imenuje kao *Bosna lisâni – bosanski jezik* (Kadrić 2011). Nema druge nominacije za jezik kojim su govorili. Zato treba skrenuti pažnju na to da je sastavljao bio Osman Šehdi, a ne Crnogorci, ali i na činjenicu da se radi o jednom od važnijih dokumenata osmanske administracije koji se danas čuva u muzeju Topkapi Saraja u Istanbulu. Stoga se može reći da je Šehdi imenovao jezik kojim je on govorio „iznutra“, kao bosanski, ali je jezik Crnogoraca imenovao „izvana“, pa je nominacija na relaciji *izvana : iznutra* vrlo problematična jer se oslanja na individualni osjećaj govornika prema određenoj jezičkoj nominaciji. Moguće je da je Šehdi htio na taj način dodatno popularizirati „Bosna dili“ – *bosanski jezik* na Dvoru. Ipak, osim spomenutog slučaja, nema više niti jednog dokumenta u našoj znanstvenoj javnosti koji govori o nazivu kakvog „južnoslavenskog jezika“ na osmanskom dvoru. Dakako, usmeni narativ iz perioda buđenja nacionalnih pokreta nije ni tražio bilo kakvu dokumentaciju ili argumentaciju, ali današnji istraživači historije jezika moraju pokazati autentične dokumente za svoje tvrdnje. Stoga i priče o tome kako se na Dvoru *službeno* govorio bosanski, srpski, hrvatski, makedonski, bugarski, albanski i slični jezici još nikada nisu valjano argumentirane. Naime, prisustvo stranaca na bilo kojem dvoru u Evropi, kao i u Osmanskom carstvu, bilo je sasvim prirodna pojava, ali ne znači da su svi ti jezici bili „službeni dvorski jezici“.

Poseban problem nominacije jezika sreće se u djelima koja se prevode u prevodilačkim kancelarijama. Takav je slučaj poznatog djela o bilju iz 18. stoljeća koje je prevedeno u prevodilačkoj kancelariji u Beogradu, a preveo ga je Osman ibn Abdulmennan kojeg ubrajaju u bošnjačke autore na orijentalnim jezicima.

OSMAN IBN ABDULMENNAN (18. st.)

Osman ibn Abdulmennan jedan je od značajnijih prevodilaca koji su prevodili udžbenike sa evropskih jezika na osmanski. Radio je kao prevodilac osmanske administracije u Beogradu. U prijevodu

djela *Kitabu-n-nebat (Knjiga o biljkama)* od 716 strana koje završava i naslovljava 1777. godine, zanimljivo, ne nalazimo nazive niti za jedan drugi slavenski jezik osim za bosanski jezik (Bosna dili), iako je radio u Beogradu. Ilustracije radi, navest ćemo odlomak u kojem spominje nominaciju *Bosna dili* (bosanski jezik):

BAB: DER-BEYAN-I NERCIS YANI NERGİS; eva'ilden beri [8] bunun hususunda ihtilaf-ı kesir vakı olmuşdur. Bazılar demişlerdir ki nercisden murad [9] Nebuferastes hekimin nercisidir ki fasl-ı harifde ana surencan ve fasl-ı rabide [10] nercis derler. Ve bazılar demişler ki nercis şol çiçekdir ki hekim-i mezbur ana [11] ak şebboy demişdir. Ve gayrıları niye zahib olmuşlar ki aynu's-safa çiçeği ki [12] BOSNA DİLİNCE ana "neven" derler. Nercis oldur, hatta gerek eski ve gerek yeni müverrihler [13] nercis tarifine ittifak etmeyip her biri başka şey için nercisdir diye [14] zaam etmişdir. Kaldı ki bu misilli akval-i muhtelifeyi redd edip Diyoskorides [15] hekimin kavl-i sevabını nakl edelim. Hekim-i mezbur tahrir eder ki nergisin yaprakları [16] pırasa yapraklarına müşabihdir. İlla ki anlardan inçe ve küçük ve ensizdir. Sâkı [17] mücevvef ve bir karışdan yüksekdir. Ve yaprakı yokdur. Çiçekleri beyazdır. Ortalarında birer [18] sarı kadehleri vardır...

POGLAVLJE O OPISU NARCISA (ODNOSNO „NERGISA“);

Od samih početaka, u pogledu njega ŠnarcisaĆ, došlo je do razmimoilaženja. Jedni kažu da je narcis onaj cvijet na koji misli liječnik Nebuferastes nazivajući ga narcisom. U odjeljku o jeseni neki ga zovu surendžan, a u četvrtom odjeljku nerdžis (narcis). Neki vele da je narcis onaj cvijet koji spomenuti liječnik naziva i bijelim šebojem (matthiola incana). A neki su opet otišli dotle da kažu da je ustvari cvijet ajni-safa² onaj koji u BOSANSKOME JEZIKU nazivaju neven. Dodaju i to da je narcis takav da se u opisu narcisa ne slažu ni raniji i noviji historičari, te da svako narcisom naziva nešto različito. Preostaje nam jedino da prenesemo ispravno mišljenje liječnika Diyoskoridesa koji je već odbacio gore navedena slična mišljenja. Spomenuti liječnik piše da listovi narcisa sliče listovima prase, praziluka (Allium porum). Jedino što su od njih tanji i uži. Stabljika mu je šuplja i visočija od pedlja. Nema lista. Cvjetovi su mu bijeli. U sredini imaju žute čašice...(Kadrić 2010b)

² Druga imena: altincik, bahçe nergisi, gecesaşası, Calendula arvensis, Marigold, Souci, Mirabolis, Calendula officinalis.

U nastavku knjige, i u prvom i u drugom tomu, također na preko pedeset mjesta spominje naziv bosanski i bošnjački jezik (*Boşnakça*). Želimo istaknuti dvije važne činjenice: prvo, Osman sin Abdulmennana bio je zvanični prevodilac Prevodilačke osmanske kancelarije i prijevod je „zvaničan“, po zvaničnom nalogu namjesnika Köprülüzade Ahmed-paše, sina Köprülüzade Numan-paše. Druga važna činjenica jeste sljedeća: Osman sin Abdulmennana u svom djelu nigdje ne spominje, naprimjer, srpski ili hrvatski jezik, već samo *bosanski i bošnjački jezik*. Zbog čega spominje „isključivo“ bosanski jezik ili jezik Bošnjaka, to je pitanje koje traži posebna istraživanja.

Izvori i literatura

- 1. B.O.A. İ.D. (*İrade Dahiliye*), nr. 15765, 27 Şevval 1268/ 14 Ağustos 1852 arz tarihli tezkiresi.
 - B.O.A., A.MKT.UM. (*Sadaret-Mektubi, Umum Vilayet*), nr. 429/89, 22 Safer 1277 / 9 septembar 1860. (arzuhal kajmakama iz Bihaća).
 - B.O.A., BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası) *Vilayet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr. 465 (27 Şevval 1290 / 18 decembar 1873).
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1283 / 1866. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1284 / 1867. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1285 / 1868. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1286 / 1869. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1287 / 1870. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1288 / 1871. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1290 / 1873. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1291 / 1874. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1293 / 1875. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1294 / 1876. godina*
 - *Salname-i Vilayet-i Bosna, 1295 / 1877. godina*
1. Bešker, Inoslav (2006): „Odgovori“, u: „La situazione linguistica attuale nell’area a standard neoštokavi (ex-serbo-croato)“ (ur. Rosanna Morabito), *Studi Slavistici III*
 2. Gölen, Zafer (2004): “Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Eğitim”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52–53/2002–03, Sarajevo.
 3. Kadrić, Adnan (2010b): „Spomen bosanskog jezika 1777. godine u djelu „Kitabu-n-nebat“ beogradskog dragomana Osmana sina Abdulmennana“, *Međunarodni simpozij o Muhamedu Tajibu Okiću*, 28. i 29. juni 2010., Bošnjački institut u Sarajevu (neobjavljen referat).

4. Kadrić, Adnan (2011): „Osvrt na termin *crnogorski jezik* u jednoj dvojezičnoj alhamijado gramatici s kraja 19. stoljeća“, u: *Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog skupa Njegoševi dani (Nikšić 2010)*, Univerzitet Crne Gore.
5. Karadža, Mevlida (1997): „Zabilješka Mula-Mustafe Bašeskije o odnosu prema jeziku“, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Institut za istoriju & Orijentalni institut, Sarajevo.
6. Nakaš, Lejla (2005): „Kulturne prilike Bošnjaka u osmanskome periodu“, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Monnesland), Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo.
7. Pranjković, Ivo (2005): „Jezik bosanskih franjevacā“, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Monnesland), Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo.
8. Šabanović, Hazim, ur. i prev. (1967): *Evlija Čelebi; Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Svjetlost, Sarajevo.
9. Šator, Muhamed (2004): *Jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
10. Ubicini, M.A. (1973): *Lettres on Turkey* (trans. Lady Easthope), Arno Press, New York.
11. Višaticki, Karlo (2006): „Predložak Šarićeva prijevoda Svetoga pisma“, u: *Crkva u svijetu*, Vol. 41, No. 3, rujan.